

«ՊԱՏՃԷՆ ՏՈՄԱՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄԵՇԱՑԸ» ԵՎ ԵՐԱ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՄԵԿԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՋՈՒԼԻԵՏԱ ԷՅԵԱԹՅԱՆ

Հայկական տոմարը հին պատմություն ունի. այն մեր թվարկությունից էլ հին է, սակայն նրա վաղ շրջանի պատմությունը դեռևս լավ չի հետազոտված: Վիճակը համեմատաբար բարվոք է քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հայտարարվելուց հետո (303 թ.): Քրիստոնեության շրջանի պատմությունն ավելի որոշակի է ուրվագծվում՝ սկսած V դ. կեսից, երբ մշակվում է հայոց Մեծ տոմարը: Հայտնի է, որ քրիստոնյա ժողովուրդներն իրենց հիմնական տոնի՝ զատիկի, և նրա հետ կապված մյուս շարժական տոների համար կազմում էին զատկացուցակներ՝ 19, 95, 200 տարիների համար:

Հետ բանասիրության մեջ ընդունված կարծիքի, 200-ամյա զատկացուցակի ավարտից հետո (որը հայտնի է որպես Անդրեասի երկուհարյուրյակ), 552 թ. հուլիսի 11-ին հիմնադրվել է հայոց Մեծ տոմարը կամ հայկական թվարկությունը: Վերջինիս հիմնադրման ժամանակի, պատճառների և հեղինակների մասին շատ է խոսվել¹: Միայն նշենք, որ հայկական տոմարը շարժական էր՝ ինչպես հայոց Մեծ թվականից առաջ², այնպես էլ հետո: Քրիստոնեությունը Հայաստան մուտք գործելուց հետո այդ հանգամանքը (կապված հեկզեցական տոների հետ) զգալի բարդությունների տեղիք է տվել³: Այս առումով տոմարի պատմությունը սերտորեն առնչվում է ժողովրդի քաղաքական և հեկզեցական կյանքի պատմությանը, Ուստի, նրա ստեղծման հանգամանքները ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է գեթ հարևանցի անդրադառնալ այդ դարերի Հայաստանի վիճակին:

1 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 1, Կոստանդնուպոլիս, 1912, «Հանդես ամսօրեայ», 1904, լ. Սեմյոնով, Հայկական տոմարի մի քանի հարցերի մասին (Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, № 1, 1941), Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, նույնի, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, Բ. Բումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1964, «Բազմավեպ», 1966, Ս. Մ. Мурадян, Хронология систем летоисчисления по армянским источникам (ՀՍՍՀ ԳԱ «Երասեր», 1975, № 10, 1976, № 1) և այլն:

2 Ուսումնասիրողները հայկական հին տոմարը նմանեցրել են եգիպտականին, որտեղ տարվա տեղությունը միշտ ընդունվում էր 365 օր: Եվ եթե բնական ու քաղաքացիական տարիների տարբերությունը Հուլյան տոմարում ուղղում էին չորս տարին մեկ անգամ, այս եգիպտականում այդ արվում էր 1460 տարին մեկ անգամ (լ. Սեմյոնով, նշվ. աշխ., էջ 19, 23): Նույնպիսի տոմար էր նաև զրադաշտականը, այն տարբերությամբ, որ վերահիշյալ ուղղումը կատարվում էր 120 տարին մեկ անգամ (Э. Бикерман, Хронология древнего мира, М., 1975, стр. 321, 322):

3 Ենթագրություններ կան, որ հայկական շարժական տոմարին զուգահեռ օգտագործվել է նաև անշարժ որևէ տոմար, որով կարգավորվել են այդ տոները (Ղ. Ալիշան, Հուլիկը հայրենյաց հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1869, էջ 84, Բ. Սարգիսյան, Ազաթանգեղոս և յուր բազմադարյան գաղտնիքն, Վենետիկ, 1890, էջ 352):

Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն ճանաչվեց IV դ. արշալույսին, Սկզբում Արևելյան Հայաստանում եկեղեցական լեզուն ժողովրդին քիչ մատչելի ասորերենն էր, Արևմտյան Հայաստանում՝ հունարենը: Պետք է կարծել, որ եկեղեցական տոներն էլ կարգավորվում էին ասորական և հունական տոմարներով: Է. Դյուլորիեն հավանական է համարում, որ հայերն իրենց օրացույցը համաձայնեցրել են կապադովկացիների հետ, իսկ 353 թվականից՝ ընդունել Անդրեասի 200-ամյա զատկացանկը⁴:

Ըստ Բ. Սարգիսյանի, հայերն այդ ժամանակ գործածել են կամ Հուլյան տոմարը, կամ էլ Անատոլիոսի կանոնը⁵, Պետք է ենթադրել, որ Անդրեասի ցուցակները հայերի կողմից կիրառվել են որևէ օտար տոմարի միջնորդությամբ: Այս կարծիքի օգտին են խոսում հայկական տոմարագիտական ձեռագրերի որոշ տվյալներ⁶:

Հայտնի է, որ հայկական գրի ստեղծումից հետո «Սկսվում է մի զորեղ կուլտուրական պայքար... ընդդեմ պարսկական և ասորական, հետագայում նաև հունական տոնձգությունների»⁷: Բնականաբար, հենց այդ ժամանակներից էլ պիտի որ փորձեր արվեին եկեղեցական տոները հաշվել առանց օտար տոմարի միջնորդության: VI դ. բորբոքվում են միաբնակության և երկարնակության վեճերը, որոնք պակաս կարևոր դեր չեն խաղում հայ ժողովրդի քաղաքական վիճակի հարցում: Քաղկեդոնականությունը պաշտոնապես ընդունվում և պարտադիր է դառնում Բյուզանդական կայսրության մեջ: Հայերի համար դավանության խնդիրն ստանում է ազգային-քաղաքական նշանակություն: Վճռումների ազդեցությունից զերծ մնալու և ազգային միությունը պահ-

⁴ E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie Armenienne, Paris, 1859, p. 47.

⁵ 270—277 թթ. Ալեքսանդրիայի եպիսկոպոս Անատոլիոսը հույների և ասորիների համար կազմեց 19-ամյա զատկական կանոնը, որ և կոչվեց «ալեքսանդրյան», որովհետև այն նախ ընդունվեց ալեքսանդրացիների կողմից (Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 352): Անատոլիոսը հայտնի էր նաև իբրև «լավոգիկեցի» (Չ. Մ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Կ. Ա., 1959, էջ 845):

⁶ Ըստ սկզբնաղբյուրների, Անդրեասը միանություն և պարզություն է մտցրել 8 ազգերի մեջ (Ա. Ն. Երևանցի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատության մասին, Արարատյանի, Երևան, 1940, էջ 86, այսուհետև՝ «Տիեզերագիտություն և տոմար»), իսկ այդ 8 ազգերի և նրանց 19-ամյակների կազմողների մասին տեղեկություններ կան շատ ձեռագրերով մեղ հասած «Յաղագս թէ յումմէ եղան տումարը ազգաց» խորագիրը կրող աշխատությունում և տարբեր հայ տոմարագետների մոտ: Ըստ այդ տեղեկությունների ստացվում է հետևյալ պատկերը.

ա) Մովսես Մարգարեն օրինադրել է զատկական լրումները:
բ) Եզրասը նորոգել է այն երբայեցիների համար, կազմելով 19-ամյա ցուցակներ:
գ) Արիստիդես Աթենացին կազմել է 19-ամյակներ՝ հռոմեացիների համար:
դ) Ղևոնդեսը՝ եթովպացիների և եգիպտացիների համար:
ե) Որոգինեսը՝ արաբների ու մակեդոնացիների համար:
զ) Անատոլիոսը՝ հույների և ասորիների համար:
է) Անդրեասը ընդհանրություն է մտցրել վերոհիշյալ ազգերի տոմարների միջև (Ա. Ն. Արարատյան, Անանիա Երևանցու մատենագրությունը, 1944, Երևան, էջ 294, 295; նույնի, «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», 1956, էջ 271, 272, Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 2017, Թ. 408ա—411ա, 2001, Թ. 149ա—152ա):

Ինչպես տեսնում ենք, հայկական տոմարի մասին այստեղ հիշատակություն չկա:

⁷ Մ. Արևելյան, Երկեր, Գ, 1968, Երևան, էջ 99:

պանելու համար՝ պետք էր դավանապես զատվել նրանցից»,— գրում է Մ. Արեղյանը⁸:

553 թ. Կոստանդնուպոլսում կայացած 5-րդ տիեզերական ժողովից անմիջապես հետո, 554 թ. (Ներսես Բ կաթողիկոսի օրոք) Դվինում գումարվում է հայոց եկեղեցական ժողով, որի որոշումով հայոց եկեղեցին բացարձակորեն բաժանվում է քաղկեդոնականներից:

Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ պայթաբը գնում էր ոչ միայն Երուսաղեմի քաղկեդոնականների և հայերի միջև, այլև քաղկեդոնական և ոչ քաղկեդոնական հայերի⁹: Երկարատև այդ պայթարն իր արձագանքը գտավ մշակույթի տարբեր բնագավառներում՝ գրականության, ճարտարապետության, կերպարվեստի մեջ: Եվ հենց այդ պայթարից էլ ծնվեց հայկական ազգային եկեղեցին: «Իհարկե, կասկած չկա,— գրում է Ն. Մառը,— որ հակաքաղկեդոնականությունը հաղթանակեց Հայաստանում: Հակաքաղկեդոնական համայնքը, դեպի հեռավոր ժամանակների խորքը գնացող իր տեղական, նախասկզբնական, զուտ եկեղեցական ավանդույթներով աստիճանաբար վեր էր ածվում հայկական ազգային եկեղեցու»¹⁰:

Ազգային գիր ու գրականությունն ունենալուց հետո ինքնուրույն դարձած հայոց եկեղեցին, անշուշտ, փորձելու էր սահմանազատվել քաղկեդոնականներից նաև տոմարի հարցում, ստեղծելով սեփական տոմարական համակարգ ու թվարկություն: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր տեղեկություն կա Հովհաննես Վանականի մոտ. «Եւ յորժամ մերքս բաժանեցան և զտումարս շրջեցին՝ յԱրաց յերեսունն էր յայտնութիւնն. վասն այն ասեն՝ կալ թիւ մի յԱրաց ամսոյ: Եւ շրջելոյ պատճառ ասեն ոմանք, թէ ընդ պարսից իշխանութեամբ էին, իշխանքն կամեցան, թէ ընդ նոսա յար լիցի, տր երկու անգամ տարեմուտ ո՛չ պիտի առնել: Բայց Հայք անլի քան զԱսորիք և զՀրեայք՝ շին լեալ ընդ Պարսաւք, զի Պարսից տանն և ամիսն ի միասին շարժի, և մեր տանքս անշարժ են: Եւ այլք ասեն, թէ վասն աշխատելոյ մանկանց ի յուսումն, զի դիւրաւ դտանելին՝ դիւրաւ արհամարհելի է: Եւ ոմանք թէ կամեցան ամենայնիւ բաժանել զմեզ ի Յունաց, զի մի խառնեսցուք ընդ նոսա տանիք կամ ամսաւք կամ տարեմտիւք»¹¹: Քանի որ մինչև սեփական տոմար ունենալը հայերը առաջնորդվում էին հարևան ժողովուրդների տոմարներով, պապ պիտի կարծել, որ հայոց Մեծ թվականը սահմանելիս հայերեն թարգմանված էին քրիստոնեական սաշխարհում հայտնի տոմարական մի շարք աշխատությունների: Տոմարական բովանդակություն ունեցող հայկական ձեռագրերում, միմյանց հետ կողք-կողքի, սովորաբար ընդօրինակված են հայոց Մեծ թվականի տոմարական պատճեններ¹², հոմեական և երրայեցական պատճենները՝ զուգա-

⁸ Նույն տեղում, էջ 397:

⁹ Н. М а р р, Аркаун, монгольское название христиан, СПб., 1905, стр. 5, 6.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 15:

¹¹ «Յազագս տարեմտին ի վանական վարդապետէ ասացեալ» (հրատ. Լ. Խաչիկյան), Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, № 1, 1941, էջ 165:

¹² Հայկական միջնադարյան մի շարք աշխատություններում՝ մասնավորապես տոմարագիտական և պատմագրական (օրինակ՝ Հովհան Մամիկոնյանի «Տարօնի պատմություն») երկերում «պատճեն» բառը օգտագործված է ոչ միայն իր սովորական «ընդօրինակություն», «КОПИЯ», այլ նաև աշխատության առանձին «մաս», «գլուխ», «բաժին» իմաստով (նձԲ, Բ, 615):

դրված հայկականի հետ, «Մեկնութիւն տոմարի Անդրէասայ», «Հարցումն Աստուծոյ ժամանակագրի առ Անատոլիոս», «Յաղագս թվականին հոռոմոց», «Յաղագս թէ յումմէ եգան տումարք ազգաց» և մի քանի այլ աշխատութիւններ:

Հայկական տոմարի պատմության համար, տոմարագիտական վերոհիշյալ բնագրերից հետո, մեծ արժեք է ներկայացնում «Մեկնութիւն տոմարի Անդրէասայ» աշխատութիւնը՝ բաղկացած 23 հարց ու պատասխաններից¹³: Այս աշխատության և հայոց Մեծ թվականի կապը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիտել ուրվագծել Անդրեասի դերը տոմարագիտության պատմության մեջ: Այս անձնավորության մասին քիչ տեղեկութիւններ կան, ձեռագրերում նա հիշատակվում է հիմնականում բյուզանդացի, բայց երբեմն նաև՝ ասորի¹⁴, պարսիկ¹⁵ կամ եգիպտացի¹⁶:

Եթե սկզբում եկեղեցական տոները կարգավորելու համար ամեն մի ժողովուրդ առաջնորդվում էր 19-ամյա շրջանով, ապա Անդրեաս տոմարագետը ճարար միաբանութիւն ամենայն տիեզերաց լրմանց թժ (19)—երեկաց, կրկրեկաց, վերադրաց և տարեմտից և այլ զանազան խորհրդոց, վասն զի գայր առ նա հոգին սուրբ և ազբերացուցանէր զնա քան զծովն ովկիանոս, որ քննէր զվերին կիսագունդն և զներքին կիսագունդն¹⁷:

Անդրեասը առաջինն էր, որ տոմարական նուրբ հաշվումների օգնութեամբ քրիստոնեական ազգերի տոմարների միջև ընդհանրութիւն ստեղծեց, Բացառված չէ, որ հենց Անդրեասն է ի մի բերել վերոհիշյալ ազգերի տոմարական պատճենները: Հետաքրքրական է նշել, որ «Մեկնութիւն տոմարի Անդրէասայ» աշխատության հարց ու պատասխանների կեսը վերաբերում է հայկական տոմարին, կապված է հայոց Մեծ թվականի հետ: Ճիշտ է, հայոց Մեծ թվականը և Անդրեասը միմյանցից բաժանվում են 200 տարով, բայց բացառված չէ, որ հայոց թվականի հիմնադիրները, մյուս ժողովուրդների օրինակով, նրա անունով անվանած լինեին նաև իրենց նորաստեղծ տոմարը:

Անվիճելի է, որ «Մեկնութիւն տոմարի Անդրէասայ» աշխատութիւնը հայ տոմարագիտության կարևորագույն հուշարձաններից է: Նրա հեղինակը հայտնի չէ, սակայն, ամենայն հավանականութեամբ, այն հայոց Մեծ տոմարի հնագույն մեկնութիւնն է, և նրանից են օգտվել տոմարի հետագա մեկնիչները:

Ըստ հայկական ձեռագրերի, Անդրեասի 200-ամյա զատկացուցակի ավարտից հետո քրիստոնյա ժողովուրդները, ինը տարի շարունակ, շփոթում էին զատիկը և նրա հետ կապված եկեղեցական մյուս տոները: Եվ միայն Ալեքսանդրիայի տոմարագետների ժողովը¹⁸ էաս Ալեքսանդրացու ղեկավար-

¹³ Ձեռ. № 2017, ք. 411ա—414բ, № 6869, ք. 100ա—104բ, № 2001 ձեռագրում հարցերի քանակը 21 է (200ա—203ա):

¹⁴ Ձեռ. № 2017, ք. 428բ:

¹⁵ Ա շ. Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն, Անդրեասի տոմարագիտական աշխատութիւնները («Բնագիտութեան և տեխնիկայի պատմութիւնը Հայաստանում», VI, Երևան, 1967, էջ 61):

¹⁶ «Հանդէս ամսօրեայ», 1959, էջ 111:

¹⁷ Ձեռ. № 1114, ք. 98բ, ձեռ. № 6089, ք. 206ա—բ:

¹⁸ Ըստ ձեռագիր աղբյուրների, այդ ժողովում ներկա էին 36 իմաստասերներ, որոնցից միայն 8-ի անուններն են տրված (այդ թվում նաև էասիկը): Անանիա Շիրակացին նշում է, որ զրանցից 7-ը հյուր էին, իսկ մնացածը՝ եգիպտացիներ: Ուշագրավ է, որ հանվանն հիշա-

րությամբ, զատկի 532-ամյա շրջանը հայտնաբերելուց հետո, կարգավորեց այդ շփոթությունը¹⁹, Հայկական տոմարի պատմության ուսումնասիրողները հենց դա էլ համարում են հայոց Մեծ թվականի հիմնադրման հիմնական պատճառը: Իսկ. Ն. Ակիկյանը հենվում է Գինցելի առաջ քաշած վարկածի վրա, ըստ որի հայերը եգիպտական տոմարը ընդունել են մ. թ. ա. 488 թ. և դրա 1000-ամյակը լրանալու կապակցությամբ՝ հիմնադրել նոր թվական²⁰:

Հետաքրքիր է նշել, որ որքան էլ բարձր է գնահատվում էսա Ալեքսանդրացու գործը հայ տոմարագետների կողմից, այնուամենայնիվ, ընդգծվում է, որ նա շարունակել է Անդրեասին: Այսպես, Անանիա Շիրակացին գրում է. «Արդ ոչ էթէ նորաձեւելովս ինչ աղարտեցին զվազնջուցն դրոշմեալ կանոն, այդ ճշգրտիւ զնոյն շորեքտասան յիննևտասն յիննևտասն թուոյ դրոշմեցին յարմարական տճով...»²¹: Հովհաննես Վանականը ավելի որոշակի է արտահայտվում. «յառաջ վարեալ զարվեստն Անդրէասայ, արարին ՇԼԹ. (532) ամաց լրումն»²²:

Էսա Ալեքսանդրացին 532-ամյա շրջանի առաջին հայտնաբերողը չէ, թեև հայկական ձեռագրերում այդպես է մատուցվում²³:

532-ամյա շրջանը հստակ կոչվում է սոսկ «շրջան». այսպես, օրինակ, Անանիա Շիրակացու անունով գիտական շրջանառության մեջ դրված տոմարագիտական աշխատության մեջ²⁴ կարդում ենք. «...ի ՇԼԹ. (532) ամն...

տակված են հենց այն ազգերի ներկայացուցիչները, որոնք մինչև Անդրեասը ունեցել են 19-ամյա դատկացուցաներու Դրանք են՝ աղեքսանդրացի էսաը, հրեա Փենեհեզը, ասորի Գարբելը, արաբացի Հոհան, եթովպացի Արդիէն, մակեդոնացի Սերգին, հույն Եվզոզն, հռոմեացի Գիզան (Ան. Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 296, «Հովհ. Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 273, ձեռ. № 1114, թ. 98ր):

¹⁹ Հայոց Մեծ թվականի հիմնադիրները, 532-ամյա այդ շրջանը ընդունելիս, հաշվի առան նաև անցած 9 տարիները (ձեռ. № 1114, թ. 100ր):

²⁰ Հ. Ն. Ակիկյան, Մովսես Դասխուրանցի (կոչված Կազանկատվացի) և իր պատմությունը աղուանից (սեփարդյան մատենագրությունը, 1959, էջ 111):

²¹ Ան. Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 295:

²² Մեծազգա ի տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալս, էջ 164:

²³ Էսա Ալեքսանդրացուց մեկ հարյուրամյակ առաջ այն հայտնաբերված էր Վիկտորիոս Ակուտանացու կողմից՝ լատին եկեղեցու համար: Արեմուտցում այն հայտնի է «Վիկտորյան» կամ «Գիոնիսյան» անունով: Առաջին շրջանը սկսվում էր 28-ին և ավարտվում 559-ին E. Dulauriet, Recherches sur la chronologie Armenienne, p. 32): Դուլուրիեն էսաի մասին գրում է, որ եթե նա ծանոթ էր 532-ամյա շրջանին, ապա պիտի կարծել, որ Վիկտորիոս է եղել առաջին միտք հղացողը (նույն տեղում):

Նույնպիսի 532-ական կաղմել են եգիպտացի Անեիանոսը և Պանոզորը V դ., որոնք այդ շրջաններով ետ են գնացել մինչև արարչություն (նույն տեղում): Հայտնի չէ, թե որ թվականից է սկսվել նրանց վերջին 532-ամյակը: Ի միջի այլոց, Անեիանոսի հետ Անդրեասին նույնացնելու փորձ է կատարել Ն. Ակիկյանը, հնարավոր համարելով, որ նրա 532-ամյա շրջանի վերջին 200-ամյակի մասին են խոսում հայկական ձեռագրերը (սեփարդյան մատենագրությունը, 1959, էջ 111, 112):

²⁴ «Տիեզերագիտություն և տոմար», էջ 60—89: Շիրակացու հեղինակության հարցը վերջնականապես չի լուծված (Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, 4. Ա, էջ 747):

Ձեռագրական նյութերի համեմատությունից պարզվում է, որ Շիրակացու տոմարական հարց ու պատասխանները իրոք «Մեկնություն տոմարի Անդրէասայ», «Հարցումն Սեբեի ժամանակագրի առ Անատոլիոս» և «Մեծազգա թվականին հոռոմոց» աշխատություններից են կաղմված, ինչպես որ նշել է Հ. Անասյանը (նույն տեղում): Եթե թվերի լեզվով արտահայտենք, ապա 72 տոմարական հարցերից 55-ը այդ երեք աղբյուրների հետ են համընկ-

հասանեն միմեանց (խոսքը արեգակի և լուսնի մասին է) և ի միում ամի դառնան յիւրաքանչիւր բոլորակն իւրեանց՝ այն է որ կոչի շրջան»²⁶։

Նույնպիսի շրջանների մասին է խոսում Հովհ. Սարկավազը, ընդ որում նա հաշվումները կատարում է 10 շրջանների միջոցով։ Այսպես. «...զի հինդհարիւրեկին թուակաւնն Րնի. (5420) էր, ի բաց տրոհել տաս շրջան, մնայ հարիւր...»²⁶։ Իրոք, $5420 - 10 \times 532 = 5420 - 5320 = 100$ ։ Կամ՝ «...արդ՝ ի մկրտութեան տեառն բուն թուակաւնն ՐնՄ. (5450), գնա զշրջանսն. մնայ ծլ. (130)...»²⁷։ Դժվար չէ համոզվել, որ այստեղ նույնպես 5450-ից հանված է 532-ամյա տասը շրջան։

Հայկական ձեռագրերը մեզ տեղեկութուններ են տալիս 11 շրջանների մասին, որոնցով միջնադարյան տոմարագետները, ետ գնալով, փորձում են գտնել մարդու արարչության սկիզբը և կատարել մարդկային հասարակության պատմության պարբերացումը։ Դրանք ամփոփված են «Յաղագս շրջանաց» աշխատության մեջ։ Ըստ այդմ առաջին շրջանին ել Ադամ ի դրախտէն։ Երկրորդ շրջանին ծնովք յանմահութիւն փոխեցաւ։ Երրորդ շրջանին մեկնեաց աստուած զագգն Սեթյա յազգէն Կայենայ։ Չորրորդ շրջանին կազմեաց Նոյ զտապանն։ Հինգերորդ շրջանին լեզուքն բաժանեցան։ Վեցերորդ շրջանին եղեն ծնունդքն Աբրահամու։ Եւթներորդ շրջանին ելք յմզիպտոսէ։ Ութերորդ շրջանին Սողոմոն զտաճարն շինեաց։ Իններորդ շրջանին զօրաբարել նորոգեաց զտաճարն։ Տասներորդ շրջանին ծնավ Քրիստոս։ Մետասներորդ շրջանին եղաւ թվական հայոց»²⁸։

Ինքնին պարզ է, որ 11-րդ շրջանը ավելացրել են հայ տոմարագետները։ Սխալ չէր լինի կարծել, որ հայոց Մեծ թվականը հիմնադրողները մտածել են նաև այդ մասին և փրենց ստեղծած տոմարը ազուցել այդ շրջաններին։ Այսպես, օրինակ, Շիրակացու մոտ կարգում ենք. «Ձի ի ԻԸ. (28) ամ արեգակն գառնայ և ի ԺԹ. (19) լուսինն և մինչև ՇԼԲ. (532) ամն հասանեն միմեանց՝ և ի միում ամի դառնան և նոր սկիզբն լինի տոմարի, այն է որ կոչի թուական»²⁹։ Իսկ ըստ Հովհ. Սարկավազի՝ «...ի խաչելութեան Աստուածն բանի ինն էր թուականն, և ի կարգել հինգհարիւրեկին նոյնպէս ինն էր, զի անցեալ էր շրջան մի, և յետ տասն ամի, ապրիելի շորս, արն երեքշաբաթ, զայն եղին սկիզբն բոլորին»³⁰։

Ըստ երևույթին, զուտ դավանաբանական սկզբունքներից ելնելով, հայ տոմարագետները հաշվի են առել նաև ինը տարիները։

Հայոց Մեծ տոմարի հիմնադրման թվականի մասին տարբեր կարծիքներ կան. ոմանք զտնում են, որ առաջին տարին պետք է համարել 552 թվականը՝ իսկ մյուսների կարծիքով՝ 553-ը։ Այս հարցը կարոտ է առավել հանգամանա-

նում, իսկ մնացած 17-ի կեսից ավելին այնպիսի հարցեր են շոշափում, որ մինչև Ան. Շիրակացին անպայման պիտի պարզարանված լինեին (օրինակ, ի՞նչ է օլիմպիադ, ընդդիմութիւն, ի՞նչ է լրումն զատկի և այլն)։ Նշենք, սակայն, որոշ հարցեր էլ կրկնութամբ հանդերձ, լրացված են հեղինակի կողմից։ Վերջենք, թեկուզ, հայկական ամիսների մասին պատմությունը։

²⁵ «Տիեզերագիտություն և տոմար», էջ 77—78։

²⁶ «Հովհ. Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 233։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 234։

²⁸ Ձեռ. № 6089, ք. 211բ, 212ա։

²⁹ «Տիեզերագիտություն և տոմար», էջ 77։

³⁰ «Հովհ. Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 224, 225։

լից ուսումնասիրության: Մեր ձեռքի տակ եղած փաստերից ելնելով, ուղում ենք անել հավանական մի ենթադրություն: Հայոց Մեծ թվականի առաջին տարվան զուգահեռ պետք է դնել միջնադարյան մատենագիրների մեծ մասի նշած 553 թվականը: Մի կարծիքով, 553-ի օգտին է խոսում նաև Հ. Ղրիմեղու հետևյալ դիտողությունը. «Արդ՝ ի դնել մեծ թվականիս հայոց նավասարդն, որ տարեգրուիս եղաւ հայոց և սկիզբն թվականին, ըստ հոռոմոց ամսոցն ի յուլիս ամսոյ ի ԺԱ. (11) եղեալ է... Եւ յայտնութիւն յարաց ամսոյ ի Լ. (30) դիպեցաւ և ամն առաջնում նահանջի և շրրորդ ամն նահանջ, որ է զուղ թիւ»³¹:

Այս հաղորդումից կարելի է ենթադրել, որ շնայած հայկական տարեսկիզբը ևղել է ամռանը, բայց հայ տոմարագետները որպես սկիզբ վերցրել են Քրիստոսի ծնունդը՝ հունվարի 6-ը, որն այդ տարի համընկել է հայկական արաց ամսի 30-ին: Եթե առաջին տարին 552-ը լիներ, ապա շրրորդ տարին նահանջ լինել չէր կարող, իսկ 553-ի դեպքում շրրորդը լինում է 556 թվականը, որը զույգ թիվ է և նահանջ: Հավանաբար, «ամն առաջնում նահանջի» դարձվածքը պիտի հասկանալ ոչ թե հենց նահանջ տարին, այլ նահանջից հետո եկող հաջորդ շրտ տարիներից առաջինը:

Այս փաստի օգտին է խոսում նաև հայոց Մեծ թվականի հաշվումներում թվականը հաշվելու կանոնը. «Թուական այսպէս արա. կալ թիւ մի յարանց ամսոյ, թուեա մինչև ցյայտնութիւնն, շորեքպատկեա և այն է: Թէ յառաջին ամին ես՝ Գ. (3) երթ ի բաց, յերկրորդին՝ Բ. (2), յերրորդին՝ Ա. (1), ի շորրորդին լիով կալ՝ նահանջ է»³²: Օրինակ.

Նահանջ	Հայկական թվական	Հռոմեական թվական	Հայտնություն
	1	553	Արաց 30
	2	554	»
	3	555	»
Նահանջ	4	556	»
	5	557	Մեհեկի 1
	6	558	»
	7	559	»
Նահանջ	8	560	»
	9	561	Մեհեկի 2

Այսպես՝ եթե ուղում ենք իմանալ, թե 561 թվականը հայոց որ թվականն է, նայում ենք այդ տարվա հայտնությանը (հունվարի 6-ին) ինչն է համապատասխանում: Այս դեպքում՝ մեհեկի 2-ը: Հաշվում ենք արաց 30-ից մինչև մեհեկի 2-ը, ստացվում է 3, $3 \times 4 = 12$: Քանի որ 561-ը նահանջի առաջին տարին է, ըստ կանոնի, պիտի հանել 3, $12 - 3 = 9$: Ուրեմն, 561-ը իսկապես հայոց 9 թվականն է:

Հայոց շարժական տոմարի շուրջ եղել են վեճեր: «Տիեզերագիտություն և տոմարում» կարդում ենք. «Զի զօրն յաւելեալ ՚ի Գ. (4) ամն նոքա ի յ է. (7) երեակն աւելին. և հայք առանձին նահանջ կարգեցին: Զոր ո՛չ գովեցին ներ-

³¹ Ձեռ. № 1114, Բ. 51ա:

³² «Հովհ. Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 205:

հունք արուեստին...»³³, Սրա բացատրությունը գտնում ենք հենց իր՝ Անանիա Շիրակացու, Հայտնության ճառում: Նշելով ութ ազգերի հայտնության օրը ամսաթվերով, նա ավելացնում է, որ 9-րդը՝ հայկականը, փոփոխվում է շորս տարին մեկ, խոստանալով մի ուրիշ տոմարական աշխատությունում պատմել այդ մասին: Սակայն նույն աշխատության վերջում նա գրում է. «Եւ վասն զի ի միում աւուր ամսոյն զերկոսեան տաւնեմք»³⁴, անմարթ էր զաւրն յայտնել, վասն զի յայդ և յայդ աւուր դիպան...»³⁵:

Քանի որ հայոց եկեղեցին իր տոները համար հիմք է վերցրել ոչ թե ամսաթիվը, այլ յոթյակի օրերը, Մ. Օրմանյանը գրում է. այն իրեն հատուկ «յոթնեկական տոմար մը ունի»³⁶:

Հայոց մեծ թվականի հիմնադրի մասին տարբեր կարծիքներ են հայտնել: Ոմանք գտնում են, որ այն պետք է կապել Մովսես Եղվարդեցու և Աթանաս Տարոնեցու անունների հետ, իսկ մյուսները՝ Անանիա Շիրակացու XI դ. երկու խոշոր տոմարագետներ տարբեր կարծիքներ ունեն այդ մասին: Հովհաննես Կողբունը գրում է. «Արդ վասն զի յարաց ամսոյ... հանդիպեցաւ դնել զդիր թուականութեան հայոց ազգիս Կի ձեռն Անանիայ Շիրակուանցոյն ի Ժ. (10)-երորդ ամի աթոռակալութեան Յոհանիսի հայոց կաթողիկոսի, որ ԻԳ. (23) թիվ էր հայրապետացն ի որգոյն Գրիգորի»³⁷, Այստեղ խոսքը Հովհաննես Բ Գաբրիլյան կաթողիկոսի (557—574 թթ.) մասին է, որը Մովսես Եղվարդեցու նախորդն էր: Դրան հակառակ, Հովհաննես Սարկավազը գրում է. «...իսկ որք սսսն ի ձեռն Անանիայի եղաւ տումար հայոց, մեծապէս սփրթթեն դտգիտութեան կարծիս»³⁸: Մ. Օրմանյանը հիմնավոր կերպով ապացուցում է, որ, իրոք, Մովսես Եղվարդեցու օրոք է կատարվել հայոց տոմարի նորոգությունը. «Տոմարական գործողությունը այնպիսի հաստատուն կերպով կապված է Մովսեսի անունին հետ, որ անհնար է զայն անկե զատել և ուրիշ հայրապետի մը անունին հետ միացնել, թեպետև աստ և անդ ներսեսի և Հովհաննեսի անունները տվողներ ալ գտնվին»³⁹:

Բացառիկ մեծ է «Պատճէն տոմարի Հայոց Մեծաց» աշխատության դերը հայկական տոմարի պատմության ուսումնասիրման գործում:

«Պատճէնում» իզած տոմարական ընդհանուր սահմանումները, ասենք՝ կրկնակ, կիսակ, վերադիր, տասնիններեակ, գտնելու սահմանումները, ամենայն հավանականությամբ, վերցված են Անդրեասի աշխատություններից, որովհետև նա էր, որ առաջին անգամ ռարար միաբանութիւն լրմանց, Թ. և Ժ. (19)-երեկաց, կրկնակաց, վերադրաց և տարեմտից և այլ զանազան խորհրդ-

³³ «Տիեզերագիտություն և տոմար», էջ 89:

³⁴ Հայտնի է, որ Քրիստոսի ծննդյան և մկրտության օրերի հարցում հայոց եկեղեցին հոմեականից խիստ տարբերվում էր՝ այդ երկուսն էլ նույն օրը տոնելով: Եվ քանի որ Քրիստոսն, ըստ Ա. Շիրակացու, ծնվել է կիրակի և մկրտվել 30 տարեկան հասակում՝ շորեջջաթի օրը («Ան. Շիրակացու. մատենագրությունը», էջ 290), ապա ամեն տարի միևնույն օրը այն տոնել չէին կարող:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 291:

³⁶ Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին և իր պատմութիւնը..., Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 162:

³⁷ Ձեռ. № 2292, Թ. 273ր:

³⁸ Ձեռ. № 2001, Թ. 158ր—159ա:

³⁹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 1, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 569:

յոց»⁴⁰, Տրված են հայկական տոմարական հաշվումները՝ կապված թվականը դնելու սկզբնականի հետ. օրինակ՝ հայտնութիւնը՝ կապված արաց ամսի 30-ի հետ, գարնանամուտը՝ ահկի ամսի 13-ի հետ և այլն: Ըշգրիտ ու մանրամասն է ներկայացված հոռոմեական և երբայեցական, նաև եգիպտական, ասորական, հունական և այլ տոմարների համադրումը: Հայկական տոմարական հաշվումները դրանցից որևէ մեկի հետ համապատասխանեցնելուց հետո, կարելի է գտնել նաև մյուսները: Այսպես, օրինակ. «...յառաջին թվականին հայոց յունուարի ամսոյ է. (7) մուտ էր մեհեկի ամսոյ, 9. (6)՝ այն, որ յառաջս էր յունուարի և Ե. (5) ավելիքն եղև ԺԱ. (11), զոր կոչեցին յարակայ յունուարոյ»⁴¹: Այս իմանալուց հետո կարելի է օգտվել հետևյալ սահմանումից. «Թէ կամիցիս հոռովմի վերադրան և ևթներեկան զամենայն ազգաց գտանել, կալ ղհոռոմի վերադիրն, Բ. (2) ի բաց առ՝ յունաց է, Գ. (3) առ՝ ասորոց է, է. (7) առ՝ եթովպացուց է, եգիպտացուց է, Թ. (9) առ՝ երբայեցուց է, արաբացուց և մակեդոնացուց»⁴²: Այսպիսի բազմաթիվ այլ խորհուրդներ կան. ինչպես, օրինակ, «գլուգաւորութիւն հայոց ընդ յերբայեցուց այսպէս արա», «զուգաւորութիւն հոռոմի ընդ յերբայեցուց» և այլն:

«Պատճենը» հասարակ տոմարական հաշվումների ու սահմանումների հանրագումար չէ, այն կարելի է համարել նաև գործնական աստղագիտութիւնի դասագիրք, որով կարելի է ցանկացած տարվա, ամսվա, օրվա և ժամի ճշտութիւնը իմանալ արեգակի, լուսնի տեղը երկնքում՝ կենդանակերպերի մեջ, լուսնի խավարման ժամանակը, իմանալ թե տվյալ օրը լուսինը քանի ժամ է լուսավորելու գիշերը և այլն: Այսպես, օրինակ. «Եթէ կամիցիս գիտել՝ եթէ արեգակ յորում կենդանակերպի է, կալ ի գարնանային հասարակածէն մինչև ուր էս, Բ. (2) թուով պակաս և տուր կենդանակերպացն Լ. (30), սկսեալ ի խոյէն, ուր սպառի թիւն, յայնմ կենդանակերպուջ է»⁴³: Այսպես են նաև մյուս հարցերը. «Եթէ կամիցիս գիտել՝ եթէ լուսինն յորում կենդանակերպի է», «Եթէ կամիցիս գիտել՝ եթէ լուսինն քանի՞ ժամ լոյս տայ ի գիշերի», «Եթէ կամիցիս գիտել՝ եթէ արեգակն քանի՞ աշտիճան բարձրացեալ է», «զխաւարումն յուսնին այսպէս» և այլն:

Ըիշտ է, հայոց տոմարի շարժական⁴⁴ լինելը դժվարութիւններ է հարուցում նրա հաշվումների մեջ, սակայն «Պատճենի» բոլոր կետերում այն հաշվի է առնված ամենայն մանրամասնութիւնը, այդ թվում նաև երկնային լուսատուների շարժումների դիտումների համար:

⁴⁰ Զեռ. № 1114, Թ. 98բ.

⁴¹ ՇՆՈՎՆ. Իմաստասերի մատենագրութիւնը», էջ 209.

⁴² Նույն տեղում, էջ 215.

⁴³ Նույն տեղում, էջ 206.

⁴⁴ Հայկական տոմարի շարժական լինելը Հովհաննես Սարկավազը այսպես է բացատրում. «Արդ՝ զշարժումն ամսոցն երբայեցուց և զանշարժութիւն հայ ամսոցը սահմանեաց բարձրեալն, զի հաւատ, և գիր և տոմար այս երկու ազգիս միայն ետ աստուած, և այլոց ազգացդ՝ մարդկան են արարեալ. գիրս հայոց՝ աստ ի վերայ վիմի հրեղէն աշով, անդ՝ ի տախտակս քարեղէնս, զտովմարս՝ անդ Մովսէս, աստ՝ Հայկն, յառաջ քան զնա... Եւ այսպէս, վայելուչք են ամիսք երկաքանչիւր, քան զամենայն ազգաց: Զի երբայեցուց ամիսք ցուցանեն զլեզափոյս լրմանց արտադարձումն, և զսխտարաց և ժամուց տուրեառիկ... և հայ ամիսք՝ անցեալ ժամանակի ցուցանակ» (նույն տեղում, էջ 223).

Չպետք է մոռանալ նաև, որ շարժական տոմարը նկատելի անհամապատասխանություն էր առաջացնում միայն հարյուրամյակների ընթացքում, իսկ մի սերնդի համար մեկ-երկու տասնյակ օրերի տարբերություն էր տալիս միայն (80 տարում—20 օր):

Թեև հայոց տոմարը իր շարժականությամբ որոշ բարդությունների հետ էր կապված, այդուհանդերձ՝ այն կիրառվեց երկար ժամանակ, Այդ է վկայում Հակոբ Ղրիմեցու «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությունը՝ գրված 1416 թ.: Վանական նշանավոր հաստատություններին կից գործող դպրոցներում աշակերտներին սովորեցնում էին հաշվել հայկական շարժական տոմարով, գրում էին մեկնություններ՝ այդ տոմարի շուրջ: Աշակերտներն իրենց ձեռքի տակ ունենում էին Տոմարի հայոց պատճենը: Մեկնիչը միայն բացատրում էր այն, պարզեցնում բնագրի բովանդակությունը, իսկ հաշվումների համար ասում «ինչպէս հրամայէ պատճէնն» կամ «ինչպէս խրատէ պատճէնն»:

Այդ աշխատությունը հետագա դարերի տոմարագետների համար եղել է գործունեության ելակետ, և նրա շուրջ գրված մեկնությունների միջոցով է միջնադարյան մշակույթի կենտրոններում ներկայացվել տոմարագիտական գիտելիքների հանրագումարը: Ձեռագրական նյութերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ միջնադարյան մի շարք հայ տոմարագետներ մեկնել են հենց հայոց Մեծ թվականի տոմարական հաշվումները: Այդ մեկնությունների միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունը կարող է առավել հանգամանալից ուսումնասիրության: Առկա փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ նրանք մեկնում են հայոց շարժական տոմարը:

Մեկնությունների ժամանակագրական կարգը, մոտավոր ճշտությամբ, այսպիսին է.

Առաջին. «Մեկնութիւն տոմարի Անդրէասայ»⁴⁵, Հեղինակը հայտնի չէ: Բայց պետք է ենթադրել, որ եղած մեկնություններից հնագույնն է, որովհետև նրանից են օգտվել հետագա մեկնիչները:

Երկրորդ. «Տիեզերագիտութիւն և տոմար» գրքի տոմարական բաժինը: Երրորդ. «Մեկնութիւն Տօմարի զոր արարեալ է Յոհաննիսի վարդապետի, զոր մականուն Կոզեոն կոչեցեալ»⁴⁶ (XI դ.):

Չորրորդ. «Մեկնութիւն տոմարի, զոր արարեալ է Սամուէլի քահանայի, ի խնդրոյ Ստեփանոսի իմաստասիրի»⁴⁷ (XII դ.):

Հինգերորդ՝ Հակոբ Ղրիմեցու «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությունը⁴⁸ (XV դ.):

Հայոց Մեծ թվականի տոմարին նվիրված հատուկ «մեկնություն» չունի Հովհ. Սարկավազը, սակայն զանազան առիթներով նա ևս անգրադարձել է դրան:

Հարկ է նշել, որ այդ մեկնություններից ամենաընդարձակն ու համապարփակը Հ. Ղրիմեցունն է, որն արժանի է հատուկ ուսումնասիրության՝ ցույց

⁴⁵ Ձեռ. № 2017, ք. 411ա—414բ, 6869, ք. 100ա—104բ, 2001, ք. 200ա—203ա,

⁴⁶ Ձեռ. № 2292, ք. 273բ—278բ, 2001, ք. 182ա—186ա, 1999, ք. 67բ—77ա:

⁴⁷ «Եշմիածին», 1952, № 1, էջ 35—36, № 2, էջ 34—43, ձեռ. № 2017, ք. 93ա—99ա, 6089, ք. 217բ—227բ, 2292, ք. 225բ—229բ, 7098, ք. 227ա—239ա:

⁴⁸ Ձեռ. № 1114, 6089:

տալու համար հայոց Մեծ թվականի տոմարի շուրջ հայ միջնադարյան տոմարագիտական մաքի զարգացման պատմությունը՝ սկզբից մինչև ավարտ: Ասում ենք «ավարտ», որովհետև Ղրիմեցուց հետո եղած աշխատանքները փոքրձեռ էին միայն: Իսկ XVII դ. հայ տոմարագիտական միտքը եվրոպական լեզուներից կատարված գիտական թարգմանությունների միջոցով, արդեն հաղորդակից է դառնում տիեզերագիտության արևակենտրոն համակարգին՝ դրանից բխող եզրակացություններով: Ուստի, Հակոբ Ղրիմեցին միջնադարյան հայ տոմարագիտության ինչ-որ շափով աչքի ընկնող վերջին ներկայացուցիչն է, որն արժանի է առանձին ուշագրություն: Նրա մեկնությունը նախկինում եղածների լոկ կրկնությունը չէ, որոշ հարցերում նա նույնիսկ հակադրվում է իր նախորդներին: Եթե տոմարի «պատճենի» մասին խոսեցին նա ասում է «Ինչպես հրամայում է պատճենը», ապա մեկնիչների մասին արտահայտվում է քննադատաբար: Մեծ ու շնորհակալ գործ է վերցրել իր վրա Հ. Ղրիմեցին՝ վերականգնել հայոց Մեծ թվականի տոմարը, մաքրելով այն հետագա սխալներից: XV դ. սկզբներին, երբ կար Հուլյան տոմարին ամբողջապես անցնելու վտանգը, երբ գոյություն ուներ Հ. Սարկավազի բարեփոխած անշարժ տոմարը, նա գրեց մի շարք տոմարական աշխատություններ՝ «Մեկնություն տոմարի», «Յաղագս տոմարական մակացութեան», «Հարցումն Գէորգէայ ըրարունապետի և ծառայաբար կատարումն Յակոբոյ աշակերտի», «Ի խնդրոյ հասարակաց օգտի», որոնցում մեկնում էր տոմարական տարբեր հասկացություններ և, հատկապես, հայկականը, միաժամանակ շարագրելով նաև մինչ այդ եղած տիեզերագիտական հիմնական հայացքները: Սակայն նա մտահոգված էր նոր սխալների առաջացման վտանգից. «մեծաւ աշխատութեամբ մեք զթիրսն ուղղեմք, բայց ոչ սակաւ երկիւղ է մեզ վերստին թիրեւլոյ ի յախմար գրչաց»⁴⁹:

Այսպիսով, հայոց Մեծ տոմարը հարատևեց երկար դարեր, մեկնաբանվեց հայ տոմարագետների կողմից, դառնալով միջնադարյան մշակույթի կարևոր օղակներից մեկը: Դրա մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը, անկասկած, կամբողջացնի հայ գիտական մաքի պատմության պատկերը:

«КОПИЯ ВЕЛИКОГО АРМЯНСКОГО КАЛЕНДАРЯ» И НЕКОТОРЫЕ ЕГО ТОЛКОВАНИЯ

ДЖУЛЬЕТТА ЭЙНАТЯН

Резюме

Среди календароведческих текстов, содержащихся в армянских рукописях, особое место занимают так называемая «Копия великого армянского календаря», а также «копии томаров соседних народов—римлян, евреев, греков, египтян и т. д.

Слово «копия» в средневековой армянской литературе употреблялось не только в значении «точное воспроизведение», «повторение» чего-либо, но обозначало «отдел», «часть» работы. Эта работа представля-

ет собой учебник, в котором изложены основы всех календарных исчислений, а также практические советы по определению местоположения движущихся небесных светил.

Начиная с VII в. армянские специалисты занимались истолкованием различных практических и теоретических вопросов календаря. Изучение рукописей разных «толкований», хранящихся в институте древних рукописей им. М. Маштоца «Матенадаране», показывает, что большинство их относится к Великому армянскому томару и что самым подробным из них является «Толкование томара» Акола Крымечи, написанное в 1416 г.